

НАЗВИ ХАТНІХ РЕЧЕЙ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ КАРПАТ (СТАН ВИВЧЕННЯ, СКЛАД, СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ)

Анотація. У статті висвітлено сучасний стан вивчення лексико-тематичної групи назв хатніх речей в українських говорах, на основі зібраного у карпатських говірках діалектного матеріалу запропонована власна класифікація цієї лексико-тематичної групи.

Ключові слова: ареал, діалектна лексика, етимологія, закарпатський, бойківський, гуцульський говори, номінативна одиниця, тематична група, українські говірки.

Summary. The given article focuses on problem of scientific investigation of everyday lexicon in the dialects of Ukrainian language. The everyday lexicon of Ukrainian Carpathian dialects, namely the name of home things, attracts attention of the scholars, because this group of words is not study by linguists yet.

Key words: area, dialect lexicon, etymology, semantics, nomination, Ukrainian language, Carpathian subdialect.

У системі побутової лексики говорів української мови поряд із тематичними групами слів, що називають одяг, взуття, прикраси, головні убори, окреме місце займає лексико-тематична група „Назви хатніх речей”, у складі якої об’єднані лексичні одиниці на позначення розташованих в оселі предметів побуту, що, виконуючи у повсякденному житті утилітарну й атрибутивну функцію, є частиною матеріальної культури людства.

Свого часу Федір Вовк, порівнюючи значення традиційного одягу та житла (частиною якого є хатні речі) українського народу для вивчення його історії, традицій та побуту, писав: „Житло... іноді зветь спільною одежею для цілої групи людей, вже самим характером своїм розраховане на довге існування, а тому іноді переживає не одне, а цілий ряд людських поколінь. Зовсім щось інше, що до цього являє собою одежа, бо ж її роблять з матеріалу незрівнянно не такого міцного, і вона рідко існує кілька літ; і вона сама, її форми та навіть матеріал змінюється відповідно дуже часто і зникають іноді без сліду” [4]. Отже, окремі назви, що вживаються на позначення хати та хатніх речей, зберігають у своєму звуковому складі неабияку цінну інформацію про культуру та побут нашого народу, його історію, умови життя, рід діяльності.

Якщо діалектні назви одягу та взуття неодноразово були об’єктом мовознавчих студій, особливо в цьому плані найбільш вивченими залишаються поліські, слобожанські, наддніпрянські, степові, дещо меншою мірою полтавські, наддністрянські, буковинські говірки, то назви хатніх речей досі не були предметом ґрунтовного дослідження. Окремі лексичні одиниці цієї тематичної групи проаналізовані у монографії П. М. Лизанця [5], розвідці В. С. Ващенко „Про наростання нового в лексиці говорів Наддніпрянщини” (*скатерка, клейонка*) [3], І. О. Федоровської „Із спостережень над тюркською лексикою у говірках середнього Полісся (*ковйор, килим, диван*)” [9], або наводяться як ілюстративний матеріал у текстах поодиноких повідомлень; див. Бодник А. А. Народная терминология сукноделия Западного Прикарпатья и Закарпатья-Бойковщины [2: 8–9], де зафіксовані лексеми *покривець, хадничок,*

плахта, дерга, коц. У монографії Зиновія Бичка „Діалектна лексика Опілля” у структурі тематичної групи меблів назвам речей домашнього вжитку відводиться один абзац, у межах якого сему ‘домоткане грубе полотнище з різнокольорових поперечних смуг для покриття ліжка’ репрезентують чотири номени *плахта, верета, кана, верина* [1:62]. В іншому місці поряд із мікропарадигмою лексем, співвідносних з поняттям ліжка, наводяться апелятиви *ясік, пошієвка, пішва, загловок, пірнак, вєп, ковдра, перина, церета,* щоправда, без точної вказівки на їх ареал та семантичне наповнення. Найбільш повно представлені поліські назви хатніх речей у колективній праці співробітників кафедри української мови Житомирського державного педінституту „Назви одягу та взуття правобережного Полісся” [6]. Тут в окремому підрозділі „Постільна білизна та інші хатні речі з тканини” з точною вказівкою на місце вживання та семантичне забарвлення наводяться лексичні одиниці, що позначають тринадцять реалій.

Окремої праці, предметом вивчення якої були б назви хатніх речей українських карпатських говорів нам не доводилося зустрічати, чим і мотивоване наше зацікавлення цією тематичною групою лексики. У цій статті увагу приділимо структурній організації лексико-тематичної групи назв хатніх речей, зібраних нами в польових умовах у 115 карпатських говірках Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей, запропонуємо власну класифікацію лексичних одиниць цієї тематичної групи.

У межах ЛСГ "Назви хатніх речей" об’єднано понад 350 назв на позначення 28 денотатів. На основі протиставлення визначальних диференційних ознак ‘функціональне призначення виробу’, ‘матеріал виготовлення’ лексичні одиниці вступають між собою в опозиційні відношення, формуючи у межах тематичної групи семантичні мікрогрупи, що є назвами 1) постільної білизни, 2) постільних речей, які використовуються для сну, 3) виробів із тканини, що виконують у побуті атрибутивну функцію, 4) виробів із тканини, що виконують утилітарну функцію.

У межах першої підгрупи об'єднані лексеми, що позначають вироби переважно із білої тканини, що їх стелять на ліжко чи покривають ними спальні речі, а саме: загальні назви для білизни (*б'їлізна, б'їл'о, б'їліо, б'їліо пост'їл'ной, вер'їн'є, пост'їл', п'їслан'а, пл'ат'а, пл'ахта, пост'їл'ной, пост'їл'нойе, пост'їл'нойе, пост'їл'нойе б'їліо, пост'їл'н'а б'їлізна, пост'їл'не, пост'їл'а(ї)н'а, пост'їл'їн'а, пост'їл'їн'а, шм'ат'є*); назви для постільної білизни, що дають дівчині у придане (*б'їлізна, в'їно, п'їсаг, п'їўниц'а, п'їслан', пост'їл', придане, приданой, приданойе, част'*); назви для наволочки на подушку (*вир'х, заголоўч'їє'їна, наволо(ч)ка, насипка, наўлоч'ка, наво́лоч'ка, нат'а(ї)г'а́ч'ка, п'їрник, п'їшвіна, п'їшва, п'їшиўка, п'ївл'їч'ка, п'їрн'анка, перин'анка, повёрхниц'а, пово́лока, пошїўка, ц'їха*); наволочки на ковдру (*вир'х, д'їн'га, заголоўчїна, наво́лоч'ка, нат'а(ї)г'а́ч'ка, п'їшиўка, наўл'їч'ка, п'їрник на коўдри, п'їплан, п'їшиўка на п'їрину, наплан'їўка, п'їдод'ї(ї)ал'ник, по(у)додїїал'ник*); простирадла (*вїл'ах, обрус, простира́(о)ло, пр'остил', пр'ости'н', пр'ос'т'їн', пр'остий, пр'ости'н'а, вер'єта, вер'є(ї)н'а, сп'їдн'а пл'ахта, пл'ахта*).

Назви другої підгрупи репрезентують речі, що використовують для спання: подушку (*ж'їник, загловок, загло́вок, заголоўчик, заголоўч'а, к'їрта п'їрна, п'їрна, п'їрн'їх, п'їдушка, п'їдушїна*), напїрницю, мїшок, у який насипають пїр'я для подушки (*їсип, обсип, сип, м'їш'ок на п'їр'а, м'їх, насипка, нап'їрниц'а, нап'їрник, п'їрниц'а, п'їр'анка, п'їрнїк, перин'анка, сп'їд, сп'їдниц'а, сп'їдн'а п'їрн'анка*), матрац, набитий солом'ю (*вер'єта, матра́(ц)с, пл'ахта, с'їн'їк, сол(о)мож'ак, солом'анїк, соломїанї(ї)к, соломїанїї матра́ц, стр'ожок, струж(л')ак*), бавовняну ковдру (*баранїц'а, ват'анїї покр'ов'їц'а, вер'єн'а, вер'єта, годз, коц, дж'єрга, коверец, ко́вдра, л'їжник, од'їїало, украв'ало покр'ов(ї)ц'а, покр'овїц'а воун'анїї, покрив'ало*), теплу ковдру на ватї (*ватнїї п'їплан, ват'ана коўдр'а, дж'єрга, ко́вдра, од'їїало, на(о)план*), ковдру, наповнену гусячим пухом (*велїка п'їрна, г'їс'ача п'їрна, д'їґа п'їрна, д'їн'га, д'їна, д'їнна, п'їрна, п'їрїна, п'їр'їна*).

Третю підгрупу складають слова, якими іменуються вироби із тканини, що вживаються для оздоблення житлового примїщення: завіски (*зав'їска, занав'їска, зав'їсы, т'їл', ф'їранк(є)а, ф'їранк(ї)а, ф'їрг(т)анк(ї,ї), ф'їрганг(к)а, ф'їранок, ф'їрганг'ї, фург(є)анг(дж')а, ф'їр(т)ганок, ф'їргонг(ї)*), шматок полотна квадратної форми з вишивками і написами, що прикрїплюється на стїні над кухонною плитою (*вї(ї,ї)шїўк(ї)а, вїшїван'а, вїшїт'ї пол'отн'ата, ф'їлв'їд(т), ф'їлв'їды, ф'їлгїд'її, ф'їлвїд'її, ф'їлв'їды'ї, фалгїд'її, салф'єтка, пол'отн'ата ўшїван'ї, пол'отна, ўшїўк(ї)а, п'їлочка, пол'отн'а, дор'їжка, рушнїк, рушнїк вїшїтий*); невеличкі декоративні вишиванї подушки (*в'їшїтий заголовок, вїшї(ї)вана п'їдушка, в'їшїван'їє заголоўч'а, диван'ка, заголоўч'а, заглоўч'а, заголоўчик, їас'їчок, їас'о(ї,ї)к, їас'кї, п'їрна*

ушївана п'їрн'оч'ка, п'їрнїна, п'їдушка, п'їдушечка); серветки (*в'їшїўк(ї)а, дор'їшка, накїтка, п'їлочка, порт'атко, порт'а, рушнїк, салф'єтка, салф'єтка в'їшївана, салф'єтка гачкована, салф'єтка п'їр'є*); бїрана, серветка, т'їблет, хустїнка); вишїту або вив'язана з бїлих ниток шторку над дверима (*в'їгачковане на дв'єр'ох, драп'єрїї, занав'їска, кр'їжево на дв'єр'ї, мал'єн'к'ї салф'єтки, п'їп'єр'єчки, рушнїк, т'їблет, трап'єск(ї)а, фарб'ота, ф'їрганг(ї)а, ф'їрганг(ї)а над дв'єр'їма, ф'їрганк(а), ф'їрганк(а) над дв'єр'їма, ф'їргонг(а), ф'їргонок, ф'їранок, ф'їран'очк(ї)а, ч'їпка, ш'їбра, ш'їторка*); штори (*ш'їтор(ї)а, ф'їранк(ї)а, ф'їр(є)ган(к)г(ї)а, занав'їск(ї)а, порт'їєр(ї)а*); вишїтий рушнїк (*в(ї)шїван(ї)ї рушнїк, в'їшїтий рушнїк, руш(ч,ч)нїк, рушенїк, обрус, ўшїтийе обрус'а, п'їлка, ушївана п'їлка, ушїванїї к'єнду*).

До четвертої належать слова, що ними позначають вироби із тканини, що, окрім декоративного, мають і практичне значення: рушнїк (*к'єнду, обрус, о(у)брус'а, отир'алнїк, п'їкр'овец, плат, пол'от'єн'є, руч(ш,ч)нїк, рам'ак, руб, утер'авало, утир'ал'нїк, ўтер'аўнїк*), мал'єн'кий рушнїк для рук (*катран, к'єнд'овїк, мїїка, малїї ручнїк, обрус'а, отир'алнїк, п'їрт'атко, п'їрт'а, пол'от'єн'є, пол'отн'а, пул'ут'єн'є руч'он'ойе, рубїє, рам'ат, руб, руч'нїк, руч(ш)нїк, руч(ш)нїк, руч(ш)нїч'а, руч(ш)нїч'ок*), кухонний рушнїк для витирання посуду (*обрус, обрус на чїбр'а, в'їфел'н(ї)ї ручнїк, гонч'ар'ка, їамков'атїї рушнїк, кандзур, катран, к'єнду на ч'їбр'а, кл'їтч'астїї ручнїк, кухоннїї ручнїк, кухоннїї отир'алнїк, л'аха, п'їлочка, рам'ат, ру(ч)нїк, руч(ч,ш)нїк на ч'їбр'а, ручнїк для посудї, ручнїк на мїскї, ручнїк на посуду, рушнїк для посуду, рушнїч'ок, тр'ап'ка, утер'ка*), ганчїрку, якою витирають пїлюку, бруд (*ганч'їрка, гонч'ар'ка, катран, мїїка, мїтка, он'їча, рам'ат, р'анд'а, р'анда, рїанда, руб'ата, стїрка, тр'ап'ка, тр'їап'ка, шм'ата, шм'атка*), скатерку, прямокутнїї кусок матерїї, яким накривають стїл (*обрус, обрус'ок, п'ї(ї)лка, п'їрт'а, порт'ок, ск'ате(ї)р'т', ск'атїрка, ск'атертїна*), кл'їйонку, тканину, покриту з одного або обох боків особливою речовиною, що робить її водонепроникною (*г'їма, дека, кл'їїонка, кл'є(ї)їонка, ц'єра(є)та, сїрата*), покривало, яким накривають ліжко (*в'їл'ах, вер'єта, годз, дж'єрга, диванд'єк, диванд'єка, к'їпа, коўдра, коц, л'ї(ї)їжнїк, обрус, од'їїало, пл'ахта, покр'об(б,ї)в'є(ї,ї)ц'а, покрив'адло, покр(ї)в'ало, р'адн'о, ск'атерт'*), рядно, домоткане грубе полотнище із різнокольорових поперечних смуг для покриття дїжки (*в'ї(є)л'ах, вер'є(ї)н'а, вер'єта, вер'єч'їна, д(ж)єрга, дж'єрга, дж'їр'га, дор'їшка, пл'ахта, плахт'ат'а, покр'ов(ї)ц'а, пол'отнїшче, пол'отн'о, р'анда, р'адн'о, ред'їґа, сорок'ата пл'ахта*), килим (*кїлїм, ковер, ковїор, ков'ор, п'їкр'овїц'а, с'їўн'єк, пал'ац, коц*), килим домашнього виробництва для пїдлоги (*вер'єн'а, вер'єта, дж'єрга, дж'їр'га, дор'ї(ї)шка, коўрїк, кїлїм, коц, п'їлка, п'їкр'їґа, покр'об(ї)в'є(ї,ї)ц'а, покр'овїц, ск'ор'є, тр'ап'ка, х'їднїк*).

Як і в кожній тематичній групї діалектної лекси-

ки, у структурі лексико-тематичної групи “Назви хатніх речей” виділяється група полісемантичних назв. Серед них найбільш широке семантичне поле властиве наступним номенам: *солом'яник* ‘матрац, набитий соломою’, ‘виплетений із соломи кошук, у якому несуться кури’, ‘оборіг, покритий соломою’, ‘солом'яний бриль’; *дерга, джерга* ‘доморобна груба ряднина’, ‘рядно’, ‘домоткана вовняна кольорова ковдра’, ‘ковдра’, ‘вовняне простирadlo’, ‘старі ліжники’, ‘покривало на ліжку’; *верета, вереня* ‘простирadlo’, ‘рядно’, ‘широке грубе полотнище, в якому носять сіно, накошену траву худобі тощо’, ‘різнокольоровий килим з грубої тканини’, ‘домотканий килим, яким прикрашають стіну чи застеляють підлогу’, ‘солом'яний матрац’, ‘оберемок, купа чого-небудь, що вміщається в одному рядні’, ‘ковдра’; *плахта* ‘жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ, переважно з вовняної картатої тканини’,

‘картата декоративна тканина’, ‘покривало або килим з такої тканини’, ‘простирadlo’, ‘рядно’, ‘широке грубе полотнище, в якому носять солому, сіно, накошену траву худобі тощо’, ‘ноша на спині, загорнута в широке грубе полотнище’, ‘ковдрочка для маленької дитини’, ‘солом'яний матрац’, ‘будь-яка ковдра’, ‘килим на підлогу’; *обрус* ‘рушник’, ‘частина весільного вбрання нареченої’, ‘скатерка’, ‘простирadlo’, ‘шматок тканини’, ‘домотканий килим, яким прикрашають стіну’, ‘комплект ковдр’; *порт, порток* ‘груба нитка з клоччя’, ‘тканина з клоччя, льону’, ‘скатерка’.

Як бачимо, багатий фактичний матеріал дозволяє нам у структурі побутової лексики говорів української мови виокремити тематичну групу „Назв хатніх речей”, лексичні одиниці якої потребують подальших детальних студій у лінгвогеографічному, етимологічному та семантичному аспектах.

Література

1. Бичко З.М. Діалектна лексика Опілля. – Львів: Фенікс, 1997. – 137 с.
2. Бодник А.А. Народная терминология сукноделия Западного Прикарпатья и Закарпатья-Бойковщины // Симпозиум по проблемам карпатского языкознания: Тезисы док. и сообщ. – М.: Наука, 1973. – С. 8–9.
3. Ващенко В.С. Про наростання нового в лексиці говорів Наддніпрянщини // Праці XI республіканської діалектологічної наради. – К., 1965. – С. 80–89.
4. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. – Прага, б. р. в. – 355 с.
5. Глуховцева Н. Килими з Дніпропетровщини // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 6. – С. 82–83.
6. Дзедзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області Української РСР (України): Лексика – Ужгород, 1958–1993. – Ч. 1–3.
7. Лизанец П.Н. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгеро-украинские межъязыковые связи. – Будапешт, 1976. – 683 с.
8. Назви одягу та взуття правобережного Полісся / За ред. проф. М. В. Никончука. – Житомир, 1998. – 230 с.
9. Никорак О.І. Карпатські ліжники // Народна творчість та етнографія. – 1984. – № 3. – С. 33.
10. Панкевич А. Здобутки глинянських килимарів // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 3. – С. 3–9.
11. Тищенко Л.М. Побутова лексика південнослов'янських говірок: Склад і структурна організація // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник. – Житомир, 2001. – № 6. – С. 281–300.
12. Тищенко Л.М. Структурна організація й динаміка побутової лексики південнослов'янських говірок: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002. – 20 с.
13. Федоровська І.О. Із спостережень над тюркською лексикою у говірках середнього Полісся (ковйор, килим, диван) // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. XV респ. діал. нарада: Тези доп. і повід. – Житомир, 1983. – С. 230–231.